

RECENZII

SIMONA LAZĂR, *Sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului în sud-vestul României*, Craiova, 2011, 323 p. + 114 planșe și 13 hărți

Cartea este varianta ușor modificată a disertației de doctorat susținută de autoare în anul 2008 și tratează o secvență de timp înscrisă între sfârșitul perioadei mijlocii a epocii bronzului și începutul Hallstattului mijlociu. Aria de studiu este în principal Oltenia, zona Clisurii dunărene și sudul Banatului, precum și regiunile învecinate sud-dunărene din Bulgaria și Serbia. Sursele pe care se bazează cartea sunt bibliografia relativ vastă referitoare la aria geografică și perioada studiată, dar și cercetările arheologice proprii (săpături, cercetări de teren) la Ghidici, Cârcea, Piatra Olt etc., respectiv descoperirile inedite sau parțial publicate ale altor cercetători, unele dintre acestea făcute cu multe decenii în urmă.

După o prezentare pertinentă a sistemelor cronologice elaborate pentru sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului și o discuție cu privire la cronologia relativă și absolută a Hallstattului timpuriu din sud-vestul României, unde accentul principal cade pe analiza unor descoperiri funerare și de metal din Banat, anumite paralele fiind făcute și cu descoperirile din Grecia, un capitol consistent este dedicat culturii materiale: ceramicii și pieselor de metal.

În Bronzul târziu din Oltenia se disting două aspecte culturale, plasate în zone geografice deosebite, caracterizate prin repertorii ceramice diferite. În zona subcarpatică deluroasă se situează descoperirile cu ceramică de tip Govora (Verbicioara târzie), în timp ce de-a lungul Dunării și în Câmpia Olteniei ceramica canelată apare încă în ultima fază a culturii Gârla Mare și devine frecventă în grupul Bistreț-Ișalnița.

În perioada considerată convențional de autoare, dar și de alți cercetători, ca desemnând începutul epocii fierului, și în Oltenia se generalizează decorul canelat pe ceramica fină, iar aspectul cultural cu această ceramică este denumit cultura Vârtop. Ceramica specifică acestei culturi provine din tumulii de la Vârtop și Plopșor, precum și din mai multe așezări aflate în apropierea acestora.

Cercetările recente făcute de Simona Lazăr (în continuare S. L.) au permis localizarea tumulilor de la Vârtop, din care se mai păstrează două movile aplatizate cu diametrul de aproximativ 10 m, precum și atribuirea probabilă a acestora unei „necropole” căreia i-a aparținut și tumulul de la Plopșor.

În menționările mai vechi ale descoperirilor de la Vârtop se vorbește de prezența unor oase calcinate printre pietre și ceramică, ce ar fi provenit din corpul incinerat al mortului. Am arătat mai demult (Kacsó 1990, n. 24) că, în lipsa analizelor osteologice, o astfel de interpretare este doar ipotetică, fapt, de altfel, menționat și de autoare. O afirmație similară a fost făcută recent și de către M. Davidescu și A. Vulpe (2010a, 138; 2010b, 58). Semne de întrebare cu privire la aceste descoperiri sunt ridicate și de I. Motzoi-Chicideanu (2011, 642).

Lipsa aproape completă a oaselor calcinate o determină și pe S. L. să caute și alte semnificații pentru tumulii de la Vârtop decât cea de mormânt. Este luată în discuție posibilitatea ca aceste monumente să fi fost cenotafuri sau locuri cu depuneri de natură cultică, cea mai plauzibilă explicație fiind considerată cea potrivit căreia tumulii ar fi fost construcții, „case” mortuare, amenajate în cadrul procesiunii funerare.

Printre situațiile asemănătoare celei de la Vârtop sunt citate cele constatate la Konopiște, pe malul drept al Dunării, unde a fost descoperită o groapă de cult cu ceramică de tip Vârtop și Hinova, lipsită de oase calcinate. În acest context sunt discutate și descoperirile de la Lăpuș și Libotin, din nordul Transilvaniei, unde au apărut mai multe construcții aflate în legătură cu cultul funerar, lipsite de asemenea de oase calcinate

umane. Sunt menționate, pe baza unor informații verbale, și cercetările cele mai recente de la Lăpuș. Desigur, preluarea datelor deja publicate despre aceste cercetări (Metzner-Nebelsick, Kacsó, Nebelsick 2010a; idem 2010b; Kacsó, Metzner-Nebelsick 2011; Kacsó, Metzner-Nebelsick, Nebelsick 2011) i-ar fi permis autoarei concluzii mai ample cu privire la relația dintre descoperirile de la Vârtop și cele de la Lăpuș.

Având în vedere vechimea ceva mai mare a unora dintre monumentele din nordul Transilvaniei față de cele din Oltenia, precum și trăsăturile lor similare, este de presupus, după opinia mea, că în elaborarea ritualurilor de cult practicate în secolele de sfârșit ale mileniului II î.e.n., la Dunărea de Jos, anumite impulsuri au venit și dinspre nord-estul Bazinului carpatic, zona intermediară dintre cele două regiuni și culoarul de transmitere a acestor impulsuri fiind Banatul (vezi tumulul de la Susani).

Impulsurile menționate au dus și la apariția în sud a unor forme de vas cu origini nord-transilvănene, unul dintre exemplele clare fiind vasul vatră (*pyraunos*), prezent la Vârtop și Konopiște, dar și la Meri și Ocnele Mari, care nu reprezintă evoluția formei locale, ci a celei caracteristice aspectelor Suciului de Sus-Lăpuș (vezi Kacsó 2011, 110 sq.).

Printre stațiunile discutate în capitolul referitor la cultura Vârtop se numără și necropola de la Hinova, fără a fi explicit desemnată apartenența sa culturală. De altfel, și autorii monografiei necropolei, Davidescu și Vulpe (*op. cit.*, supra), insistă asupra dificultăților de încadrare a necropolei prin comparații cu alte descoperiri ceramice. Ei vorbesc despre ceramică canelată de tip Hinova, care se situează la finalul evoluției ceramicii de tip Gârla Mare. S. L. folosește și termenul de ceramică canelată de tip Susani-Hinova-Vârtop, reluând o mai veche terminologie (Gumă 1993, 179, cu literatură).

Într-un subcapitol separat sunt tratate descoperirile începutului epocii fierului din zona Râmnicu Vâlcea. S. L. încearcă să reconstituie, pe baza unor schițe, importantul cimitir de la Râureni, a cărui documentație de săpătură s-a pierdut în cea mai mare parte după moartea celui care l-a investigat, E. Moscalu. Rezultatele obținute sunt doar parțiale; rămân fără răspuns numeroase întrebări în legătură cu amplasarea mormintelor și cu relația dintre morminte mai timpurii și cele de tip Ferigile. Se admite posibilitatea ca cimitirul Râureni I să fi durat o perioadă de aproximativ 200-300 ani, totuși se afirmă că datarea sa în principal în perioada Hallstatt A este cea mai îndreptățită. Astfel, autoarea se distanțează de încadrarea propusă de A. Vulpe (Vulpe, Popescu 1972, 75; Vulpe 1977, 92), analizând în mod critic rezultatele săpăturilor de la Tigveni, jud. Argeș.

Pentru cea de-a doua etapă a Hallstattului timpuriu din sud-vestul României caracteristice sunt grupurile de ceramică de tip Gornea-Kalakača și Insula Banului, ambele descrise deja mai demult în literatura de specialitate. Nu există descoperiri noi, importante, care să modifice esențial concluziile deja formulate în legătură cu aceste grupuri, este totuși de semnalat prezența relativ masivă a descoperirilor de tip Gornea-Kalakača în sud-vestul Olteniei. S. L. este de părere că cele două grupuri ceramice sunt contemporane, ele fiind produse în centre de producție diferite, fiecare cu un stil propriu de ornamentare.

S. L. propune, în consens și cu alți autori, pentru datarea absolută a ceramicii canelate din Oltenia secolele XII-XI a. Ch, iar pentru ceramica imprimată de tip Gornea-Kalakača și Insula Banului secolele X-IX a. Ch. Aceste aspecte sunt urmate de cultura Basarabi, ale cărei începuturi sunt încadrate la sfârșitul secolului IX sau la începutul secolului VIII a. Ch. Pentru zona subcarpatică a Olteniei, de unde lipsesc descoperirile Insula Banului și Basarabi, se consideră că între descoperirile hallstattiene timpurii de tip Râureni și Tigveni și cele ce aparțin grupului Ferigile există probabil un hiatus.

Trebuie precizat că concluziile cu privire la datările absolute ale unor aspecte culturale discutate în cartea lui S. L. se bazează în principal pe tradiția literară, pornită de la datele stabilite pentru diferitele secvențe cronologice ale Bronzului târziu de către H. Müller-Karpe (1959).

Este de remarcat și faptul că pentru descoperirile din Oltenia ce aparțin aspectelor culturale menționate lipsesc datările radiocarbon. În ultimul timp, analizele de ¹⁴C s-au înmulțit pentru diferite stațiuni cu ceramică canelată. Astfel, rezultatele analizelor unor probe recoltate în tumulul 26 din necropola de la Lăpuș arată clar că o astfel de ceramică era în uz în secolul XIII a. Chr., existând indicii pentru folosirea sa deja în a doua jumătate

a secolului XIV a. Chr. (Metzner-Nebelsick, Kacsó, Nebelsick 2010b, 223, fig. 7; Kacsó, Metzner-Nebelsick, Nebelsick 2011, 349, fig. 6). Rezultate apropiate au fost obținute și în alte stațiuni din regiunile intra- și extracarpatiche, inclusiv din Banat (Figler 1996, 11 sq.[Győr]; Ilon 2005, 137 [Németbánya]; Szabó 2005, 158 [Polgár]; Görsdorf 2006, 390; László 2008, 103; idem 2010, 121 sqq. [Siret]; Szentmiklosi et alii 2011, 827, fig. 9-10 [Cornești]). Având în vedere noile date pentru începuturile folosirii masive a ceramicii canelate, poate că ar fi necesară o revizuire a încadrării cronologice a stațiunilor cu astfel de ceramică și din Oltenia. Desigur, s-ar impune și efectuarea unor analize de probe de ^{14}C prelevate din aceste stațiuni, care, probabil, nu ar da date esențial diferite față de cele din Banat, regiunea învecinată nord-vestică.

În capitolul referitor la piesele de metal și metalurgie sunt discutate mai multe categorii de artefacte (spade, vârfuri de lance, pumnale, celturi, seceri, cuțite, piese de podoabă) și depozitele apărute în spațiul cercetat. Dintre acestea din urmă sunt analizate doar cele ce conțin cel puțin două piese, deși chiar S. L. recunoaște că interpretarea depunerilor izolate de piese poate fi identică cu cea a depunerilor de mai multe piese. În cercetarea depunerilor de metal s-a impus deja de multă vreme punctul de vedere potrivit căruia o parte însemnată a pieselor descoperite izolat reprezintă depozite de o singură piesă (*Einzelstückdepots*). Deși conștientă de acest fapt, autoarea nu procedează și la cartarea pieselor descoperite izolat. Investigarea și a acestei categorii de depuneri i-ar fi permis lui S. L. obținerea unor date mai concludente cu privire la răspândirea, caracteristicile și semnificația depunerilor de piese de metal.

Se remarcă, mai ales în acest capitol, preponderența preocupărilor pentru aria Olteniei și a Dunării din Clisură. În abordarea firească și a descoperirilor de pe malul drept al fluviului, și din zone mai îndepărtate, studiul se bazează doar pe literatura nu întotdeauna accesibilă autoarei, fapt din care rezultă o serie de lipsuri sau de date incomplet prezentate, pe care le voi menționa mai jos.

În carte, piesele de metal sunt analizate pe diferitele categorii de artefacte, nu tuturor acordându-li-se cuvenita importanță. După un remarcabil studiu al spadelor din zonă, mai puțină atenție este consacrată altor artefacte, precum celturilor, fibulelor etc. După discutarea pieselor de metal, S. L. încearcă, în concluzie, să prezinte principalele trăsături rezultate din influențele și impulsurile culturale din aria de studiu, în special Oltenia. Astfel, influențele dinspre regiunile sudice, din aria egeică, nu depășesc Dunărea spre nord. Cele dinspre Europa Centrală și din Bazinul Dunării Mijlocii devin precumpănitoare la începutul Hallstattului timpuriu. Se citează ca exemplu de comportament diferit depozitul de la Ovča Mogila, unde, alături de un echipament de tip micenian, se depune și un grup de celturi cu evident caracter valoric. Pe de altă parte, influențele răsăritene nu afectează zona de studiu decât în extremitatea sa sud-estică.

S. L. cartează 104 depuneri ce conțin cel puțin două piese, afirmă însă că doar 62 dintre acestea provin din aria de studiu restrânsă. Nu sunt precizate în mod clar criteriile după care au fost selectate pentru discuție celelalte depozite, putem doar bănuî că acestea sunt în legătură cu apariția lor în zone imediat învecinate ariei de studiu. Este însă cartat și un depozit relativ îndepărtat de această arie, și anume cel de la Hajdukovo (nr. 38). Au fost omise de la repertoriere mai multe depozite de bronzuri, astfel că fenomenul depunerilor apare mai puțin variat decât a fost în realitate. Lipsesc descoperiri importante din Serbia, precum cele de la Aljudovo, Brusnik, Čoka, Dvorište, Male Izvor, Manastirica, Ritiševo, Rujište, Šarbanovac, Vrmdža, Žirovnica etc., dar și din Banatul românesc, de exemplu depozitul II de la Zăgumeni, deși acesta a fost de multe ori menționat în literatură, iar recent a fost și parțial publicat (Gumă 1997, 64; Kacsó 1999, 116, nr. 29; Szentmiklosi, Drașovean 2004, nr. 84-89).

Este menționat, fără precizarea conținutului său, după R. Petrovsky și M. Gumă, un depozit de la Carlsdorf, localitate care s-ar numi astăzi Moldovița, fiind înglobată în orașul Moldova Nouă; am stabilit deja că acest depozit provine în realitate dintr-o localitate aflată pe teritoriul Banatului sârbesc, care s-a numit, la cumpăna dintre secolele XIX și XX, *Károlyfalva*, iar în prezent Banatski Karlovac (Kacsó 1996, 242).

Despre conținutul unora dintre descoperiri, datele menționate în lucrare sunt extrem de sumare, deși acestea au fost deja de mai mult timp publicate. Despre depozitul de la

Ivanovo se afirmă doar că era compus din 41 piese de podoabă, sursa de informare citată fiind lucrarea publicată de R. Vasić în PAS 1, 1982 (Vasić 1982, 267 sqq.). Există însă o interesantă discuție în literatura românească cu privire la această controversată descoperire, în care se încearcă localizarea, reconstituirea și datarea sa (Medeleț, Rogozea, Szentmiklosi 2001, 197-204). În legătură cu descoperirile de bronzuri de la Moldova Veche, S. L. reia datele publicate și datările propuse de către M. Petrescu-Dîmbovița, fără a ține seama de cercetările și concluziile mai noi referitoare la aceste descoperiri (Soroceanu, Medeleț 1999, 181-213; Soroceanu 2008, 214 sq., nr. 156-158).

Pe de-o parte pare destul de probabil că verigile prezentate drept descoperirea Moldova Veche III aparțin în realitate lanțului cu pandantive, pe de altă parte încadrarea cronologică a acestei piese este net diferită de cea anterior propusă, ea datând dintr-o perioadă mai recentă, foarte probabil Hallstatt C. Desigur, S. L. putea să nu accepte această datare, era însă obligată să o discute.

Cred că ar fi fost în folosul lucrării o consultare mai amănunțită a bibliografiei referitoare la anumite depozite. În felul acesta s-ar fi putut preciza mai multe detalii cu privire la conținutul lor, fără îndoială acesta având importanță în discuția referitoare la semnificația depunerilor. Menționez două exemple, numărul lor este însă mai mare. Din depozitul de la Dobrinți este menționată doar o singură piesă, și anume un fragment de fibulă de tip *posamanterie*. Descoperirea conține încă o fibulă, precum și celturi, seceri, vârf de lance, fragmente de spadă, brici, pandantiv, brățări, coliere, ac, lame de fereastră etc. (Garașanin, Tasić (red.) 1994, 8 sqq., pl. 7-19, 1-11; Vasić 1994, 21, nr. 7, 24, nr. 48.49, 27, nr. 77-84 etc.; Harding 1995, 42, nr. 110, 47, nr. 149.150, 93, nr. 407.408; Weber 1996, 221, nr. 505; Vasić 1999, 23, nr. 47, 29, nr. 101). Dintre cele trei depozite de la Sečanj, niciunul nu apare în lista depozitelor de la p. 111 sqq., doar cel descoperit în 1957 (depozitul I) figurează în catalogul pieselor de metal, cu mențiunea că în compoziția sa se află două fibule de tip *posamanterie*. Acestea sunt în asociere cu două vârfuri de lance, trei celturi, verigi, brățări, pandantive (Radišić 1958; Vasić 1999, 24, nr. 92.93). Depozitul II, descoperit în 1970, conține fragmente de lanț-atârănător, brățări, coliere, falere, două fibule, amândouă rupte în două bucăți, plăci de centură (Garașanin, Tasić [red.] 1994, 42 sqq., pl. 32, 10-16 – 35; Vasić 1999, 38, nr. 208. 209). Depozitul III, descoperit în 1977, are în compoziție șase celturi, trei verigi de picior și șase brățări (Marincović 1991). Piese neamenționate în catalog nu sunt cartate și prelucrate în subcapitolele dedicate diverselor artefacte de metal, astfel scăzând într-o oarecare măsură acuratețea analizei.

În legătură cu repertoriul de descoperiri de metale întocmit de S. L. mai este de remarcat că Hetin și Tamásfalva, desemnate drept localități distincte cu astfel de descoperiri, sunt în realitate denumirile în limba sârbă, respectiv maghiară ale aceleiași localități. De aici provine un depozit de bronzuri, care a fost pus în circuitul științific încă spre sfârșitul secolului XIX (Hampel 1886, pl. 126-127) și la care se referă, folosind una sau alta dintre denumiri, numeroși autori.

S. L. discută pe scurt problema interpretării depunerilor de obiecte de metal. Poate că și în această discuție ar fi fost utilă o aplecare mai accentuată asupra contribuțiilor care pornesc de la analiza descoperirilor făcute pe teritoriul României, mai ales datorită faptului că cercetările efectuate de T. Soroceanu, I. Motzoi-Chicideanu, A. Țârlea, T. Bader, A. László și alții, pe lângă cele citate de autoare, nuanțează sensibil dezbaterile cu privire la semnificația depunerilor.

Urmărind distribuția descoperirilor de metale din aria de studiu, sunt evidențiate două zone de prezență a acestora, una care cuprinde Banatul, nord-estul Serbiei cu prelungirea de-a lungul Dunării, cealaltă Oltenia centrală și subcarpatică, mai săracă în astfel de descoperiri. Această situație, afirmă S. L., corespunde în multe privințe celei rezultate din cartarea grupurilor ceramice și reflectă, foarte probabil, o realitate cultural-istorică.

În capitolul referitor la practicile funerare se atrage atenția asupra unui procedeu ritual mai rar întâlnit, și anume depunerea unor fragmente ceramice decorate în stil Verbiciora V în urna mormântului principal al tumulului 4 de la Tigveni, care aparține grupului de necropole de tip Râureni-Tigveni din Hallstattul timpuriu. O posibilă explicație a acestui procedeu este, după S. L., percepția unei comunități ce folosește urne nedecorate asupra valorii ceramicii ornamentate și a simbolisticii pe care îl conține decorul.

În analiza tipurilor de habitat sunt folosite pentru fundamentări teoretice, alături de altele, lucrări bazate pe cercetare structuralistă și etnoarheologică. Din descrierea realităților arheologice concrete rezultă un stadiu relativ incipient de cunoaștere a trăsăturilor habitatului, mai ales din Hallstattul timpuriu, în aria de studiu. Deși au fost identificate mai multe așezări fortificate, numai puține dintre ele au fost cercetate, astfel că încă nu s-a răspuns la problema esențială a relației acestor așezări cu așezările deschise, de regulă de mici dimensiuni și cu o locuire ce pare de scurtă durată.

Un amplu rezumat în limba engleză, cataloage de descoperiri de ceramică și obiecte de metal, o bibliografie (în care sunt reluate titlurile lucrărilor citate în notele de subsol), 114 planșe cu desene de artefacte și planuri/profile de obiective arheologice, precum și 13 hărți însoțesc lucrarea.

Prin cantitatea substanțială de materiale puse în discuție și prin rezolvările propuse pentru o gamă extinsă de probleme, sinteza realizată de Simona Lazăr reprezintă cu certitudine o contribuție importantă la cunoașterea secolelor de sfârșit ale mileniului II și de început ale mileniului I a. Chr. în regiunea Dunării de Jos.

BIBLIOGRAFIE / LITERATURE

- Davidescu, Vulpe 2010a – M. Davidescu, A. Vulpe, *Necropola de incinerare de la Hinova, jud. Mehedinți*, Drobeta 20, 2010, 117-179.
- Davidescu, Vulpe 2010b – M. Davidescu, A. Vulpe, *The Urnfield in Hinova, Mehedinți county (Roumania)*, Dacia N.S. 54, 2010, 43-95.
- Figler 1996 – A. Figler, *Adatok Győr környékének bronzkorához. Bronzkori kultúrák Győr környékén*, Pápai Múzeumi Értesítő 6, 1996, 7-29.
- Garašanin, Tasić (red.) 1994 - M. Garašanin, N. Tasić (red.), *Les dépôts préhistoriques de la Serbie et de la Voïvodine*, II, Beograd, 1994.
- Görsdorf 2006 - J. Görsdorf, *Datierungsergebnisse des Berliner ¹⁴C-Labors 2005*, Eurasia Antiqua 12, 2006, 385-390.
- Gumă 1993 – M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, BiblThracologica 4, București, 1993.
- Gumă 1997 – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale*, BiblHistArchBanatica 5, Timișoara, 1997.
- Hampel 1886 - J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, I, Budapest, 1886.
- Harding 1995 – A. Harding, *Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien*, PBF IV, 14, Stuttgart, 1995.
- Ilon 1996 – G. Ilon, *A késő halomsíros-kora urnamezős kultúra temetője és tell-települése Nemetbánya határában*, Pápai Múzeumi Értesítő 6, 1996, 89-208.
- Kacsó 1990 – C. Kacsó, *Contribuții la cunoașterea Bronzului târziu din nordul Transilvaniei. Cercetările de la Libotin*, Thraco-Dacica 11, 1990, 79-98.
- Kacsó 1996 - C. Kacsó, *Recenzie la Marian Gumă, Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României, BiblThracologica 4, București, 1993*, Analele Banatului-Istorie 4, 1996, 237-246.
- Kacsó 1999 - C. Kacsó, *Die Endphase der Otomani-Kultur und die darauffolgende kulturelle Entwicklung im Nordwesten Rumäniens*, Apulum 36, 1999, 107-133.
- Kacsó 2011 – C. Kacsó, *Contribuții la cunoașterea ceramicii Suci de Sus. Descoperirile din Depresiunea Maramureșului*, RevBistriței 25, 2011, 103-129.
- Kacsó, Metzner-Nebelsick 2011 - C. Kacsó, C. Metzner-Nebelsick, *Ein internationales Forschungsprojekt. Die Ausgrabungen in der spätbronzezeitlichen Hügelnekropole von Lăpuș*, Науковий Збірник Закарпатського Краєзнавчого Музею XI, Ужгород, 2011, 253-262.
- Kacsó, Metzner-Nebelsick, Nebelsick 2011 - C. Kacsó, C. Metzner-Nebelsick, L. D. Nebelsick, *New Work at the Late Bronze Age Tumulus Cemetery of Lăpuș in Romania*, în E. Borgna, S. Müller Celka (ed.), *Ancestral Landscapes: Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean)*,

- 4th-2nd millenium BC), TMO 61, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Lyon, 2011, 341-354.
- László 2008 – A. László, *Keltezés a régészetben*, Kolozsvár, 2008.
- László 2010 – A. László, *Zur Chronologie der späten Bronzezeit und der älteren Hallstattperiode im nordöstlichen Karpatenraum. Die Radiocarbon-Datierung der Gáva-Holíhrady Siedlung von Siret (Bukowina)*, Studii și Comunicări Satu Mare XXVI/I, 2010, 121-132.
- Marincović 1991 - S. Marincović, *Die Bronzefunde aus Sečanj III*, RVM 33, 1991, 17-22.
- Medeleț, Rogozea, Szentmiklosi 2001 - F. Medeleț, P. Rogozea, A. Szentmiklosi, *Sur la localisation du soi-disant „Dépôt de bronzes de Șandra” (com. Biled, dép. de Timiș)*, Thraco-Dacica 22, 2001, 197-204.
- Metzner-Nebelsick, Kacsó, Nebelsick 2010a – C. Metzner-Nebelsick, C. Kacsó, L. D. Nebelsick, *Bronzezeitlicher Kultbau im Karpatenbecken*, Archäologie in Deutschland 3, 2010, 54-57.
- Metzner-Nebelsick, Kacsó, Nebelsick 2010b – C. Metzner-Nebelsick, C. Kacsó, L. D. Nebelsick, *A Bronze Age ritual structure on the edge of the Carpathian Basin*, Studii și Comunicări Satu Mare XXVI/I, 2010, 219-233.
- Motzoi-Chicideanu 2011 - I. Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, vol. I, București, 2011.
- Müller-Karpe 1959 - H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, RFG 22, Berlin, 1959.
- Radišić 1958 - R. Radišić, *Бронзани налаз из Сечња*, RVM 7, 1958, 115-122.
- Soroceanu 2008 - T. Soroceanu, *Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumäniens*, BiblMuzBistrița 16, Bistrița, Cluj-Napoca, 2008.
- Soroceanu, Medeleț 1999 - T. Soroceanu, F. Medeleț, *Die bronzene Kette mit Anhänger von Moldova Veche, am Eisernen Tor*, în N. Boroffka, T. Soroceanu (ed.), *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Internationale Archäologie Studia honoraria 7, Rahden/Westf., 1999, 181-213.
- Szabó 2005 – G. V. Szabó, *Polgár határában előkerült késő bronzkori kút feltárása és rekonstrukciója*, Ősrégészeti Levelek 7, 2005, 146-165.
- Szentmiklosi, Drașovean 2004 - A. Szentmiklosi, F. Drașovean, *Arta prelucrării bronzului în Banat*, Timișoara, 2004.
- Szentmiklosi et alii 2011 – A. Szentmiklosi, B. S. Heeb, J. Heeb, A. Harding, R. Krause, H. Becker, *Cornești-Iarcuri – a Bronze Age town in the Romanian Banat?*, Antiquity 85, Nr. 329, September 2011, 819-838.
- Vasić 1982 – R. Vasić, *Spätbronzezeitliche und älterhallstattzeitliche Hortfunde im östlichen Jugoslawien*, în *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS 1, Berlin, 1982, 267-285.
- Vasić 1994 – R. Vasić, *Die Sicheln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)*, PBF XVIII, 5, Stuttgart, 1994.
- Vasić 1999 – R. Vasić, *Die Fibeln im Zentralbalkan*, PBF XIV, 12, Stuttgart, 1999.
- Vulpe 1977 – A. Vulpe, *Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe*, Dacia N.S. 21, 1977, 81-111.
- Vulpe, Popescu 1972 – A. Vulpe, E. Popescu, *Contributions à la connaissance des débuts de la culture géto-dacique dans la zone subcarpatique Vâlcea-Argeș (La nécropole tumulaire de Tigveni)*, Dacia N.S. 16, 1972, 75-112.
- Weber 1996 - Cl. Weber, *Die Rasiermesser in Südosteuropa (Albanien, Bosnien-Herzegowina, Bulgarien, Griechenland, Kroatien, Mazedonien, Montenegro, Rumänien, Serbien, Slowenien und Ungarn)*, PBF VIII, 5, Stuttgart, 1996.

Carol Kacsó